

# La recerca comunicativa

Principals escoles i tradicions

Jordi Busquet Duran  
Alfons Medina Cambrón  
Josep Sort i Jané

P03/16007/02337



# Índex

Introducció .....	5
Objectius .....	5
1. La teoria funcionalista .....	7
1.1. Escoles funcionalistes .....	8
2. Niklas Luhmann: la tematització .....	13
3. La teoria crítica .....	16
3.1. Crítica de la indústria de la cultura .....	17
3.2. Walter Benjamin: l'art en l'era de la reproductibilitat tècnica .....	19
3.3. L'obra de Jürgen Habermas: l'espai públic .....	21
4. Noam Chomsky: la fabricació del consentiment .....	27
5. Noelle-Newmann: l'espiral del silenci .....	31
Bibliografia .....	35



# La recerca comunicativa

## Introducció

Com en totes les diferents disciplines de les ciències socials, els estudis en comunicació s'han desenvolupat a partir de diferents escoles i tradicions. En aquest mòdul centrem el nostre interès en la presentació d'algunes d'aquestes escoles i tradicions. La tria que s'ha fet és parcial en el sentit que no n'abraça la totalitat. No obstant això, en els apartats següents es presenten les principals aportacions teòriques que han contribuït de manera important a l'anàlisi de la societat i de la comunicació contemporània.

## Objectius

Amb l'estudi d'aquest mòdul assolireu els objectius següents:

1. Ser capaços d'analitzar les principals aportacions teòriques en l'àmbit de la comunicació.
2. Conèixer els principals autors i escoles que han influït teòricament i metodològicament en la recerca comunicativa.
3. Poder reflexionar entorn de l'objectiu funcional dels mitjans de comunicació i la recerca en comunicació.
4. Saber analitzar les principals contribucions i crítiques de les tradicions crítiques.



## 1. La teoria funcionalista

La teoria funcionalista o funcionalisme ha tingut, i encara té, un gran pes en l'àmbit de les ciències socials. No obstant això, es pot afirmar que la seva edat d'or se situa entre els anys trenta i la primera dels anys seixanta del segle XX –és a dir, entre el període d'entreguerres i l'esclat contestatari dels seixanta, en què serà sotmesa a un profund qüestionament.

Cal relacionar també aquesta cronologia amb el desenvolupament dels principals mitjans de comunicació de massa. Efectivament, així com els seus antecedents coincideixen amb l'expansió de la premsa escrita (diaris i revistes) en les principals ciutats europees i nord-americanes, la seva època daurada coincideix amb la irrupció de la ràdio i el cinema i amb els inicis de la televisió. Per això, la perspectiva funcionalista va associada estretament, sobretot en el cas dels Estats Units, a l'anomenada *recerca de la comunicació de masses*\*.

\* En anglès, *mass communication research*.

El funcionalisme té com a precedents les obres dels sociòlegs francesos Auguste Comte (1798-1857) i Émile Durkheim (1858-1917), però és amb el sociòleg nord-americà Talcott Parsons (1902-1979) i els seus deixebles que es consolida plenament des del punt de vista acadèmic. En el camp de la comunicació destaca la figura singular de l'autor alemany Niklas Luhmann (1927-1998), continuador de l'obra parsoniana i que, com veurem, col·locarà la comunicació en el cor del nou "sistema social".

Vegeu Auguste Comte i el positivisme en el subapartat 2.1 del mòdul "La recerca científica en ciències socials" d'aquesta assignatura.

Sintèticament podem dir que la **perspectiva funcionalista** pren com a unitat d'anàlisi el sistema social, entès com un conjunt interdependent d'elements culturals i estructurals, que es copsa com un tot.

Les parts o elements d'aquesta unitat, el sistema social, poden ser de qualsevol mida o composició: poden ser petites o simples, o bé grans i complexes. Tanmateix, allò que realment importa és que el sistema social en el seu conjunt funcioni –és a dir, que doni resposta a les necessitats que regularment s'hi presenten. Per aconseguir-ho, cadascun dels diferents elements ha de complir la seva funció de manera adequada –dit d'una altra manera, ha de ser funcional, per tal que el sistema social en el seu conjunt assoleixi una situació d'equilibri, ordre i cohesió.

### Activitat

Feu un comentari debat entorn del funcionalisme sistèmic a partir d'aquest fragment sobre la societat Borg, extret de la sèrie *Star Trek*:

"**Borg**: Su origen supuesto es el cuadrante delta. Cada unidad (llamado Dron) se implanta partes cibernéticas para mejorar su capacidad tecnológica y militar (estas partes son dis-

tintas dependiendo de su función), su único objetivo es absorber a las culturas con que se topan convirtiéndolas en Borg, asimilando su tecnología y acercándose a la perfección. Tienen una mentalidad colectiva presente en una red subespacial basada en colmenas, cada una con su reina. Son muy poderosos y rápidos además de contar con una alta capacidad de adaptación tanto a las armas como a los medios adversos, en su colectivo no existen emociones ni secretos, todos son uno compartiendo su conciencia a través de un implante neural.

Destruyeron 39 naves federales durante la batalla de Wolf 359, cuando tomaron a Picard y utilizaron sus conocimientos a través de Locutus. Su frase típica es 'La resistencia es fútil', así como lo 'irrelevante' de muchas actitudes humanas."

L'interaccionisme simbòlic

Herbert Blumer està considerat el pare de l'interaccionisme simbòlic, corrent teòric que proposa la utilització de les metodologies comprensives. L'any 1937, Herbert Blumer establí la denominació *symbolic interactionism* per referir-se a la psicologia social i la sociologia que s'havia generat en l'escola de sociologia de Chicago en el període 1920 -1935. Blumer planteja l'interaccionisme simbòlic com una modalitat de la recerca sorgida de la influència de la sociologia alemanya anterior a la Primera Guerra Mundial, i molt especialment influïda per G. Simmel i M. Weber. Els mestratges de G.H. Mead i Robert Ezra Park consolidaran la formació d'aquest mètode comprensiu.

El plantejament funcionalista aplicat als estudis de la comunicació comporta analitzar si els mitjans de comunicació de massa, entesos com un subsistema social, promouen la integració del sistema social o si, contràriament, en fomenten la desintegració o atomització. Cal que ens preguntem, doncs, si els mitjans de comunicació reforcen o afebleixen l'equilibri social.

Un dels debats clàssics entorn del rol o la funció dels mitjans de comunicació de massa en el manteniment de l'equilibri social s'ha referit al fet de si han fomentat la violència juvenil mitjançant l'elogi de les actituds rebels i contra els pilars tradicionals de l'autoritat. Aquest aspecte en particular ja es va discutir en els anys cinquanta arran del suposat impacte de determinades pel·lícules sobre bandes de joves (per exemple, de motoristes) que s'enfrontaven a la resta de la societat. Això no obstant, per a molts acadèmics de l'època, i llevat de casos puntuals, era clar que la major part de mitjans de comunicació exercien una funció d'integració social i de reforçament dels valors, creences, institucions i normes dominants o centrals.

Activitat

Cinquanta anys després, penseu que el diagnòstic és el mateix?

### 1.1. Escoles funcionalistes

Als Estats Units cal destacar el protagonisme inicial de l'escola de Chicago seguida per l'auge de les escoles de la costa est –Harvard, Columbia, Yale i Princeton–, que marcaran en gran manera el desenvolupament posterior de la disciplina. Val a dir que alguns dels més destacats acadèmics d'aquestes escoles són d'origen europeu que s'estableixen als Estats Units per escapar de les convulsions sociopolítiques que sacsejaven el vell continent (crisi del parlamentarisme, revolucions socialistes, contrarevolucions feixista o nazi).



Nau mare Borg



Marlon Brando



Inicialment, el protagonisme el pren la Universitat de Chicago, on d'ençà 1919 es fa recerca en l'àmbit de la comunicació. Aquí destaquen les aportacions de Walter Lippmann, Robert Ezra Park i Herbert Blumer, que no són autors pròpiament funcionalistes.

Dels tres, destacarem particularment Park, considerat un dels primers teòrics de la comunicació, si bé la seva producció s'inscriu també en l'àmbit de la sociologia, l'urbanisme i l'etnografia.

#### Robert E. Park

L'autor nord-americà Robert E. Park (1864-1944) es considera una de les figures més rellevants del pensament social. Molt influït per l'obra del sociòleg alemany Georg Simmel (1858-1918), Park va estudiar les relacions racials a partir de la massiva arribada d'immigrants europeus a Chicago en els anys vint i trenta, i molt concretament el rol de la premsa escrita en la llengua pròpia de cadascun d'aquests grups en el seu procés d'americanització.

Personatge inquiet i amb una curiositat insaciada, Park va iniciar els seus estudis de filosofia per satisfer la seva vocació més pregona. En acabar la carrera, i cansat momentàniament de les reflexions abstractes, va decidir dedicar-se professionalment al periodisme per poder conèixer la "realitat" de primera mà. Pioner en el periodisme d'investigació, va esdevenir un agut observador de la realitat social canviant i convulsa que es vivia a les grans ciutats nord-americanes en les primeres dècades del segle XX, en un temps marcat pels moviments migratoris i els conflictes interètnics. Les dificultats i la manca de reconeixement professional el van portar de nou a la vida universitària. Park creia que hi havia un vincle molt fort entre la professió periodística i l'ofici de sociòleg. Als quaranta anys –força tard– va iniciar una fulgurant carrera acadèmica al Departament de Sociologia de la Universitat de Chicago. Posteriorment va ser nomenat cap del Departament de Sociologia, càrrec que va exercir durant dues dècades, precisament en el període més àlgid de l'escola de Chicago (Berganza Conde, 2000).



Robert E. Park

Aviat, però, el centre de gravetat es desplaçà cap a l'est dels Estats Units, a la costa atlàntica, on les universitats de Harvard, Columbia, Princeton i Yale assumiren un protagonisme de les dècades centrals del segle XX. La sociologia funcionalista arrelà fortament en la Universitat de Harvard, sobretot pel mestratge de Talcott Parsons i els seus deixebles. Però sens dubte va ser en la Universitat de Columbia on es consolidà una autèntica tradició d'estudi sobre la comunicació de masses a partir dels treballs de Paul Lazarsfeld (1901-1976), que prèviament havia ensenyat a Princeton, i de Robert K. Merton (1910), figura clau per a la sociologia de la comunicació.

#### Paul Felix Lazarsfeld

Paul Felix Lazarsfeld (Viena, 1901-Nova York, 1976). Professor de sociologia a la Universitat de Columbia (1940-1962), s'interessà especialment per la metodologia de les ciències socials, per la combinació dels mètodes qualitatiu i estadístic d'anàlisi i per la definició de l'estructura latent de la població. Especialista en tècniques quantitatives, metodologia i en sociologia matemàtica, institucionalitzà la tècnica dels informes socials en el món acadèmic. Publicà, entre altres obres, *The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign* (1944), *The language of social research* (en col·laboració amb M. Rosenberg, 1955), *Latent structure analysis* (1968) i *Qualitative analysis and critical essays* (1972).

Malgrat que l'enfocament de Lazarsfeld fou més proper a la psicologia social, alguns dels seus principals estudis tractaren de les audiències i de la influència dels mitjans de comunicació de massa en el vot –o en la intenció de vot. Des d'aquest punt de vista, ell i els seus col·laboradors immediats van exercir una



Paul Felix Lazarsfeld

gran influència al llarg de diverses dècades, si bé cap als anys cinquanta va rebre crítiques pel seu suposat empirisme abstracte. En aquest sentit destaca *La imaginació sociològica*, obra de l'eminent sociòleg americà C. Wright Mills, que fa una crítica a la sociologia empírica nord-americana, massa vinculada als interessos empresarials i completament deslligada de la reflexió teòrica.

**La teoria sociològica funcionalista** se centra en l'estudi de les comunicacions, no tant des de l'obra de T. Parsons, sinó, sobretot, des de la **teoria de rang mitjà**, exposada principalment per R.K. Merton (*Teoria i estructura social*) i en menor mesura per H.D. Laswell i P.F. Lazarsfeld.

La influència que l'obra de Parsons dins de la sociologia nord-americana va ser molt limitada pel seu caràcter excessivament teòric i abstracte. L'aportació més important és la que fa R.K. Merton mitjançant les teories de rang intermedi centrades en l'estudi de problemes concrets, les quals es van proposar com a guia de la recerca empírica i eren molt més sensibles a la realitat concreta. Aplicades al camp de les comunicacions, van ajudar a difondre la imatge i el paper dels mitjans com un sistema de connexions capaces d'assegurar tant la integració i l'ordre socials com la capacitat de respondre a les distintes contingències que es presenten a la societat.



R.K. Merton

Altres autors d'aquesta època són Harold D. Lasswell –que des de la ciència política estudià el fenomen de la propaganda i els seus efectes– o bé Kurt Lewin –teoritzador d'un concepte clau dins dels estudis de comunicació com és el de *gatekeeper*, que és un professional de la comunicació que es troba en la situació de poder triar d'entre les informacions que li arriben aquelles que segons el seu parer tenen el caire de notícies i mereixen ser difoses o conegudes pel conjunt dels receptors, i que en conseqüència exerceix un fort lideratge en l'opinió pública.

Com a resum, podríem dir que el **funcionalisme** considera que la societat és bàsicament un conjunt de parts –institucions, creences, valors, costums, normes, etc.– interrelacionades, cadascuna de les quals té una finalitat concreta. Cap d'aquestes parts, tant pel que fa a la seva existència com al seu funcionament, no es poden comprendre si les prenem de manera separada del conjunt.

El funcionalisme és hereu de l'organicisme social. La societat, des d'aquesta perspectiva, és una cosa semblant a un cos humà o qualsevol altre organisme vivent. Cadascuna de les parts de la societat són vistes i actuen com si fossin els diferents òrgans d'un cos viu (els braços, les cames, el cap, etc.). Si, com sovint també passa en els cossos dels éssers vius, es produeix un canvi en una de les parts del cos, això no afecta només la resta de parts del cos individualment,

En el mòdul "La història de la recerca en comunicació" es tracten altres autors de la mateixa època.



sinó el cos en la seva globalitat, i pot arribar a afectar la mateixa existència de l'organisme.


El funcionalisme es va desenvolupar amb el pas dels anys en diferents orientacions, sovint associades a determinats deixebles de Parsons. Així, trobem el funcionalisme estructural o el funcionalisme sistèmic de Niklas Luhmann, etc.

La principal crítica, o una de les principals, que s'ha adreçat al funcionalisme és que posa l'èmfasi en la recerca de la cohesió, l'ordre i l'equilibri com a valors per si mateixos: en el consens, en definitiva, com si donés per suposat que hi ha un conjunt de valors consensuats per la major part dels membres d'una societat. La conseqüència és que no es consideren fenòmens com la desigualtat social o no es tenen en compte les causes del conflicte social i que tampoc no es tenen en compte les relacions de poder. Per tant, fenòmens com les protestes o els moviments socials que es puguin donar en un moment determinat es perceben com a desviacions del curs evolutiu (natural?) de les coses. Tanmateix, donada la proclivitat de la societat al consens i la recerca de l'equilibri, aquests moviments dissidents acabaran integrant-se en un moment o un altre.

En definitiva, es denuncia el caràcter conservador en essència del funcionalisme, tant des del punt de vista social com polític:

“Per **comunicació de masses**, o *mass-media*, s'entenen aquells procediments mitjançant els quals els grups d'especialistes se serveixen d'invents tècnics (premsa, ràdio, films, etc.) per a difondre un contingut simbòlic a un públic vast, heterogeni i dispers geogràficament. En termes més senzills, la societat moderna depèn de manera crucial de les comunicacions de masses. L'anàlisi sociològica dels *mass media* tracta de comprendre objectivament les conseqüències de la comunicació i de la persuasió de les masses sobre la vida política i social.”

M. Janowitz; R.O. Schulze. “Tendencias de la investigación en el sector de las comunicaciones de masas”. A: Miquel de Moragas (ed.). *Sociología de la comunicación de masas* (vol. I., pàg. 25).

Aquesta definició reflecteix el convenciment de la importància dels mitjans de comunicació de massa per entendre la societat dels nostres dies, i de la persuasió com a tècnica discursiva més característica dels mitjans de comunicació. 

Josep Gifreu entén per *comunicació de masses*:

“un conjunt de processos i circuits de comunicació generats pels mitjans de comunicació de masses o *mass media* en les societats complexes i industrials. Hem considerat aquests mitjans, no com a suports tècnics, sinó bàsicament com a institucions socials especialitzades en la producció, difusió i conservació de la comunicació pública. Més encara, els hem interpretat com a instruments d'acció pública, cada vegada més decisius, de grups organitzats (econòmicament, políticament, socialment o culturalment).”

Gifreu (1998, pàg. 79)

Val a dir que, com no podia ser altrament, l'estudi de la comunicació de masses no és privatiu del corrent funcionalista. Com veurem, altres aproximacions metodològiques (marxistes, crítiques, etc.) han tractat també aquests i altres temes.

Per altra banda, l'aplicació i els nous usos socials de les tecnologies de la comunicació i la informació per ordinador i, més concretament, per Internet han obert noves perspectives de reflexió sobre les qüestions esmentades.

## 2. Niklas Luhmann: la tematització

Niklas Luhmann (1927-1998) ha creat una arquitectura teòrica molt sofisticada i ens ha deixat un llegat intel·lectual extraordinari. Estudiós d'esperit "modern", va saber sostreure's a la moda de la postmodernitat. Destaca el caràcter sistemàtic i totalitzador d'una obra molt àmplia –i molt crítica– concebuda com un sistema integrat en què no es deixa cap element a l'atzar. Es tracta de l'obra d'un autor força citat, però en realitat poc llegit i poc conegut en el nostre país.

"Un món altament complex requereix una multiplicitat de processos selectius per tal d'afavorir la reducció de l'angoixa enfront d'un futur incert."

Luhmann (1973). *Confiança. Un mecanisme de reducció de la complexitat social.*

En aquesta obra sobre la confiança es destaca el paper del subsistema comunicatiu que redueix la complexitat social mitjançant la selecció dels temes d'actualitat. El rol del periodista professional és seleccionar, simplificar i jerarquitzar les informacions d'actualitat per facilitar la comprensió del sistema social entès com un tot.

La tasca de **selecció** comporta fer una tria molt estricta dels fets o esdeveniments d'actualitat que es consideren rellevants. La **simplificació** vol dir que els professionals ho han d'expressar de manera senzilla i entenedora. La **jerarquització** significa que els professionals estableixen un ordre dels fets segons la seva importància. Els mitjans de comunicació són institucions de mediació que tenen un paper essencial en les societats complexes, ja que garanteixen la confiança.

Luhmann parla des de la perspectiva del **funcionalisme sistèmic**. Des d'aquesta òptica es considera que la totalitat dels mitjans de comunicació actuen de manera integrada en el marc d'un sistema comunicatiu divers i complex. En actuar com un sistema integrat, creix el seu poder d'influència al llarg del temps, encara que la seva influència sigui més difusa i difícil de precisar. Segons Luhmann, la complexitat es produeix pel constant procés de diversificació funcional i per l'increment de subsistemes particulars progressivament més especialitzats en funcions concretes.

Luhmann entén la societat com una gran estructura formada per una sèrie de sistemes **autoregulats** –que tenen lleis pròpies– que, per a reduir les seves respectives complexitats internes, es divideixen en subsistemes ordenats per tal d'assegurar-se la pròpia supervivència.

Niklas Luhmann

Considerat el pare del funcionalisme sistèmic, Niklas Luhmann (Lüneburg, 1927-Oerlinghausen bei Bielefeld, 1998) situa el món de la comunicació mediàtica en el cor de les seves reflexions sobre la "societat complexa". Deixeble de Talcott Parsons, el 1960 se'n va als Estats Units per estudiar les línies sociològiques imperants a la Universitat de Harvard. El professor de la Universitat de Bielefeld (Alemanya) ha estat capdavanter en la definició de la *societat de la complexitat*, noció que ha meregut un gran interès sobre l'actual teoria de la comunicació, fins i tot en sectors allunyats del funcionalisme.

Segons Luhmann, els mitjans de comunicació de massa constitueixen un autèntic subsistema social que s'autoregula a partir d'un principi particular i que té una gran incidència sobre el funcionament d'altres sistemes socials com són, per exemple, els àmbits de l'economia o de la política.

Els mitjans de comunicació com a institució destinada a organitzar l'opinió pública actuen com a mecanisme reductor d'aquesta complexitat i com a generadors del sentit social que dona una visió panoràmica o general d'un sistema social massa complex per a ser abastat pels ciutadans en la seva totalitat. Els mitjans de comunicació de massa ens proporcionen una visió completa de l'ordre institucional i, per tant, una visió global del món que ens envolta. En les societats modernes, aquests mitjans hi tenen un paper mediador crucial a l'hora de facilitar l'accés dels ciutadans al coneixement de l'existència i el funcionament de certs àmbits institucionals com ara el món de la justícia. La major part dels ciutadans no tenen, i no poden pas tenir, un coneixement continuat i directe d'aquests àmbits que, si no fos per l'acció dels mitjans de comunicació social, serien realitats completament opaques. En la constitució d'aquest ordre vital és clau el paper de les comunicacions –la comunicació és imprescindible–, ja que permet la interacció entre els diferents sistemes.

L'obra de Luhmann és coneguda en l'àmbit de la comunicació com la *teoria de la tematització*.

La **teoria de la tematització** afirma que els mitjans de comunicació social tenen un paper clau a l'hora de seleccionar els esdeveniments i els temes d'actualitat que seran objecte d'atenció preferent per part de la ciutadania.

Els professionals de la comunicació tenen, doncs, una gran responsabilitat, ja que amb la tasca de selecció dels temes estructuren i dirigeixen l'atenció mediàtica dels ciutadans. El fenomen de la tematització condiona, doncs, els processos de formació de l'opinió pública. Això no implica que els mitjans de comunicació social ens puguin obligar a pensar d'una manera determinada, sinó que ens poden induir a pensar i opinar sobre determinats temes (o a ignorar-ne d'altres).

Segons Luhmann, l'opinió pública no està determinada per les opinions individuals, sinó pels temes presents en els mitjans de comunicació. El concepte de tematització indica l'estructura de temes presents en els mitjans, per la qual cosa l'opinió pública s'entén com l'estructura d'aquests temes.

Malgrat l'interès i l'abast de l'obra de Luhmann, alguns crítics posen de manifest les seves febleses. L'autor destaca la importància dels mitjans de comunicació social. Tanmateix, hi ha el perill de caure en una visió mediocèntrica que sobrevalori la seva importància social.

#### Lectura recomanada

La publicació en castellà de *La realitat dels mass media* (1996) ve a culminar la trajectòria de més de quaranta anys de treball.

**N. Luhmann** (2000). *La realidad de los medios de masas*. Rubí (Barcelona): Anthropos, 1996.

D'altra banda, la seva perspectiva sistèmica ignora la importància dels individus. Tant és així, que alguns autors han definit la seva perspectiva com una societat sense individus. En insistir sobre la importància del sistema, s'eludeix la pregunta pel subjecte responsable de la vida social que l'organitza.

Finalment, en les seves anàlisis de l'opinió pública, Luhmann no reconeix la importància del públic com a actor central en un sistema liberal democràtic. El públic es considera un element passiu o un agent expectant molt influenciable pel subsistema comunicatiu.

### 3. La teoria crítica

Sota la denominació de *teoria crítica* trobem una aproximació interdisciplinària al conjunt de les ciències socials molt influenciada per les obres inicials de Karl Marx (1818-1883) i per les del darrer Sigmund Freud (1856-1939), que es proposa analitzar críticament la societat capitalista des d'un posicionament clarament avaluatiu i, en conseqüència, totalment oposat al positivisme, que defensava que les ciències socials havien d'estar lliures de qualsevol valor.

La **teoria crítica** no s'interessa tant per allò que és, sinó més aviat per allò que ha de ser.

Troblem el focus central de la teoria crítica en l'anomenada *escola de Frankfurt*. L'**escola de Frankfurt** sorgeix arran la fundació de l'Institut de Recerca Social de Frankfurt, l'any 1923, un centre format en bona part per autors d'origen jueu que va tenir una vida força complicada, atès que l'adveniment del nazisme el va obligar a traslladar-se als Estats Units. El 1949 reprengué les seves activitats a Alemanya fins a la seva dissolució el 1969. Per descomptat que el trauma del nazisme, la Segona Guerra Mundial, l'Holocaust i l'adveniment de la guerra freda amb la consegüent divisió d'Alemanya marcaren profundament la preocupació temàtica dels autors i la seva perspectiva de coneixement. També ho feren la consolidació del socialisme real (l'estalinisme), amb episodis com la Revolta Hongaresa del 1956 i, ja als anys seixanta, les primeres manifestacions contraculturals que qüestionaven la legitimitat del capitalisme tardà. Tot aquest seguit d'esdeveniments, i d'altres com la descolonització, influenciaren les diferents generacions de membres de l'escola fins al punt que els seus plantejaments patiren importants evolucions i transformacions.



Fotografia de l'horror de l'holocaust.

L'escola de Frankfurt comptà, entre els seus membres, amb alguns dels més destacats intel·lectuals alemanys i centreeuropeus del segle XX. Així, convé esmentar la presència en els seus rengles de personalitats com Max Horkheimer (1895-1973), Theodor W. Adorno (1903-1969), Herbert Marcuse (1928-1979), Walter Benjamin (1892-1940) i, pertanyent a una generació més jove, Jürgen Habermas (1929), que canvia substancialment els plantejaments dels seus teòrics mestres.

Tal com acabem de dir, un tret característic de la teoria crítica és la seva interdisciplinarietat, cosa que es demostra si tenim en compte que els diferents membres de l'escola s'interessaren per moltes de les disciplines de les ciències socials i humanes. Així, la filosofia, la sociologia, la ciència política, la psicologia i la psicoanàlisi, l'economia, l'art, la música i, per descomptat, també la comunicació i l'anàlisi de l'opinió pública, entre d'altres, van atraure la seva



atenció. En aquest sentit, qui més s'ha ocupat dels dos darrers àmbits és precisament el més jove dels autors esmentats i el que encara avui dia està en plena capacitat de producció intel·lectual i influència social. Ens referim, òbviament, a Jürgen Habermas.

Abans de tractar particularment les aportacions habermasianes, però, és necessari acabar de caracteritzar globalment l'escola de Frankfurt. Inicialment, aquesta escola va prendre com a referent les obres de joventut de Karl Marx: és a dir, aquelles més influenciades pels plantejaments hegelians i, en conseqüència, les que situen la qüestió de la ideologia i la consciència en el centre de la seva reflexió. Òbviament, aquí no ens podem estar d'assenyalar la influència que en aquest període inicial tingué en l'escola la interpretació de l'obra de Marx que féu el filòsof hongarès Gyorgi Lukács.

En els autors d'aquesta escola hi havia més preferència per tractar qüestions referides a la supraestructura (cultural, ideològica, política), que no pas qüestions relacionades amb els aspectes més materials (o de base econòmica) corresponents a la infraestructura.

El resultat va ser el desenvolupament d'una crítica a la ideologia de la societat capitalista i de l'anomenada *indústria (o indústries) de la cultura*. La gran aportació d'aquests autors va consistir en la identificació dels trets característics de la cultura de massa en una societat capitalista de caire tecnològic, industrial i mercantilista.

Lectura recomanada

J. Busquet. *El sublim i el vulgar*. Barcelona: Edicions 62.

### 3.1. Crítica de la indústria de la cultura

*Indústria de la cultura* és un terme emprat pels sociòlegs crítics de l'escola de Frankfurt i per Edgar Morin, entre d'altres, i neix de la reacció manifesta contra l'ús de la noció de *cultura de massa* que alguns autors com Adorno rebutgen perquè consideren que la massa pràcticament no participa en la seva elaboració.

“El terme *indústria de la cultura* probablement fou emprat per primera vegada en el llibre *Dialectic of enlightenment* que Horkheimer i jo vam publicar a Amsterdam el 1947. En els nostres esbossos encara parlàvem de cultura de massa. Vam substituir aquesta expressió per la d'*indústria de la cultura* per excloure, des del principi, la interpretació amb la qual estaven d'acord els seus advocats: és com una cultura que sorgeix de manera espontània de la mateixa massa.”

Es proposa la denominació d'**indústria de la cultura** quan situa la qüestió en la manera com s'elabora la cultura actual. No cal dir que amb aquesta expressió, els sociòlegs crítics volen manifestar la instrumentalització ideològica i política de la qual és objecte la cultura creada i difosa per procediments tècnics més o menys sofisticats.

## Les indústries de la cultura:

“són unes grans organitzacions tècniques, financeres i industrials dedicades a l’elaboració, distribució i comercialització, promoció publicitària, finançament i altres activitats similars a les de qualsevol ram de l’activitat productiva.”

Berio (1993, pàg. 24)

Utilitzaren aquest concepte i no el de *cultura de massa*, perquè consideraven que aquest últim podia donar a entendre que les masses eren les responsables de la degeneració de la cultura. Amb l’auge del nazisme a Alemanya, la reflexió frankfurtiana assumí unes connotacions clarament pessimistes i arribà a la conclusió que el potencial revolucionari del proletariat s’havia esvaït en gran part com a conseqüència dels efectes negatius que tant l’alta cultura com la cultura popular havien exercit en la consciència de la classe obrera. Efectivament, aquesta havia estat adoctrinada en els valors i les normes de la societat capitalista i els havia acabat acceptant. Dit en d’altres paraules, la indústria de la cultura –conjuntament amb la burocràcia dominant– havia tingut un rol altament manipulador en la societat moderna i havia servit per a contrarestar i controlar la consciència oposada (la revolucionària proletària) esvaint qualsevol amenaça contra la dominació de la classe capitalista i fomentant l’aparició d’una falsa consciència. En aquest sentit es pot dir que els membres de l’escola de Frankfurt van ser els primers a reconèixer la rellevància de les indústries de la cultura com a agents impersonals de socialització.

Des de plantejaments més filosòfics, autors com Adorno i Horkheimer van formular una crítica ferotge de les bases intel·lectuals en les quals se sostenia el capitalisme. Concretament es referiren als ideals de la Il·lustració, i també al rol de la ciència i la tècnica. Per a aquests autors, la racionalitat il·lustrada duu a la dominació de la naturalesa i, inevitablement, a la dominació de les persones. Encara més, els principis de calculabilitat, quantificabilitat, ordre i control porten al feixisme des del que anomenen una *societat totalment administrada* que provoca la fi de l’individu i fomenta la conformitat: si l’autèntica cultura ha de fomentar el desenvolupament de l’individu, la producció en massa de les indústries de la cultura arracona l’individu i produeix una societat massa que únicament tolera la pseudoindividualitat. Val a dir que aquest procés no és exclusiu dels estats totalitaris, sinó que també es dona en les democràcies burgeses.

En definitiva, es conclou que la societat del consum certament ofereix una millor qualitat de vida estàndard, confort i gratificacions que són acceptats pels treballadors. Això no obstant, segons el seu parer, també fomenta una apatia social i política de la qual treuen profit els grups que controlen la societat capitalista.

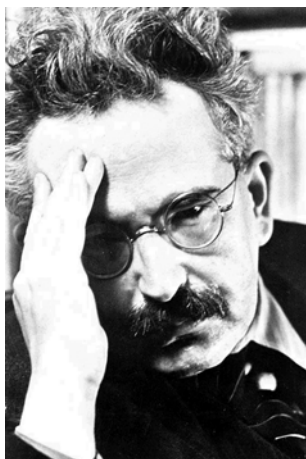
Des d'aquest punt de vista, els mitjans de comunicació de massa s'interpreten com a instruments de control social i d'opressió dirigits pels grups que controlen la societat (capitalista).

Les crítiques als plantejaments de l'escola de Frankfurt han estat importants:

- 1) En primer lloc, es tracta d'un discurs teòric que tendeix a defugir la recerca empírica. Efectivament, la major part de treballs dels autors de l'escola són assajos de caràcter filosòfic extraordinàriament crítics respecte d'alguns aspectes de la cultura pròpia de les societats capitalistes en l'era del consum massiu.
- 2) En segon lloc, hauríem de destacar el caràcter aristocràtic i elitista de la seva crítica a la cultura de massa. Concretament, es critica que l'escola de Frankfurt distingeix clarament entre el que és l'art autèntic, la cultura autèntica, per una banda, i el que és la cultura vulgar (o de massa), per l'altra. D'aquesta manera, l'intel·lectual és qui estableix una noció d'autenticitat abstracta al marge de la societat i en el qual el concepte d'*ésser humà* ocupa una posició ahistòrica i essencialista.
- 3) En darrer terme, hi ha la sospita que ens trobem davant d'un projecte totalitzant en el qual es dona per descomptat que l'intel·lectual reconeix quines són les autèntiques necessitats humanes.

### 3.2. Walter Benjamin: l'art en l'era de la reproductibilitat tècnica

Fins aquí s'han recollit les aportacions que els autors més crítics i emblemàtics de l'escola de Frankfurt han fet sobre la nova cultura. Walter Benjamin (1892-1940) –autor relativament distanciat del nucli principal de l'escola de Frankfurt– va fer una valuosa aportació sobre el paper dels mitjans de comunicació i les potencialitats tècniques i socials de la indústria de la cultura.



Walter Benjamin

Filòsof, de família jueva (Berlín 1892-Portbou 1940). Va morir a Portbou per una sobredosi de morfina després de travessar la frontera francoespanyola perquè fugia dels nazis. Tot i que aquest fet va truncar la seva obra, no va impedir que ens deixés importants estudis d'una gran lucidesa dedicats al pensament social, l'art i la literatura. Vinculat a l'escola de Frankfurt (Adorno, Marcuse, Horkheimer, etc.) i divulgat amb retards i fragmentàriament fins i tot avui, la seva presència en el món de les idees del nostre temps sembla ben assegurada per damunt de les modes.

La relació de Benjamin amb els altres pensadors de l'escola va ser intensa, però molt particular, complexa i difícil. Cal tenir present la forta personalitat, geni-

al, creadora i independent d'un autor que per tarannà no es va voler inscriure a cap moviment i tampoc no va fer escola. Benjamin no es distingeix només per la temàtica que tracta, sinó també pel seu mètode d'apropament a l'estudi de la realitat.

Benjamin va quedar fascinat pel gran potencial innovador dels nous mitjans de reproducció tècnica –la ràdio, la premsa de massa, la fotografia, el cinema, etc. A *L'obra d'art a l'era de la seva reproductibilitat tècnica* (1935), n'analitzava l'impacte en el món de la producció cultural.

Benjamin no veu només les potencialitats quant a la producció i la reproducció massives, cosa prou important, sinó que s'adona que aquests nous mitjans tècnics modifiquen radicalment les formes de consum, l'experiència i la percepció social de la cultura en la societat actual.

L'anàlisi de Benjamin és molt suggeridora perquè descriu l'impacte i la "revolució sensorial" que implica la introducció de les noves tecnologies en les formes de percepció i recepció de l'art en les societats modernes.

Les noves tècniques de producció i reproducció culturals possibiliten una creació destinada a un consum massiu; els béns culturals són reproduccions o còpies d'un original, encara que en el cas del cinema no es pot parlar pròpiament d'una còpia original. En el cas de la còpia, ens diu Benjamin, manca del sentit d'originalitat, d'autenticitat inherent a l'obra d'art entesa en un sentit clàssic. Per a Benjamin, la substitució de l'original o de la peça única per una multitud de còpies modifica substancialment el concepte classicista de l'art. A la còpia li manca l'*hic et nunc* de l'obra d'art; és a dir, li manca una existència única i irrepètible dins un espai concret i privilegiat. En el seu context cultural, diu aquest autor, l'obra d'art imposa, per molt a prop que sigui de l'espectador, un distanciament. I aquesta distància, aquesta no-presència, és el que ell anomena *aura*.

Benjamin considera que tradicionalment l'art anava lligat al món de la religió. En el context del ritual religiós no cal que l'obra d'art sigui directament accessible a la vista perquè assoleixi la seva funció religiosa. Algunes imatges d'una catedral, per exemple, són presents, però no són visibles. Així, la producció artística comença amb unes imatges que estan al servei del culte.

La possibilitat de reproduir massivament els béns culturals mitjançant la tècnica –diu Benjamin– ha permès que les coses siguin espacialment i humanament més properes, i ha provocat una decadència radical de l'aura, i això coincideix amb la irrupció històrica d'un públic massiu.

#### Lectura recomanada

**W. Benjamin** (1983). *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica*. Barcelona: Edicions 62.

L'aplicació de les noves tecnologies ha contribuït a canviar profundament la naturalesa dels productes culturals i comunicatius i la seva relació amb l'individu que les capta.

La fotografia i el cinema ja van representar canvis importants en la naturalesa de l'obra d'art:

“Les obres d'art, tant se val que siguin del terreny de la plàstica com el de la literatura, han vist un procés d'acostament i de secularització amb els individus. Actualment tot és a l'abast de la nostra sensibilitat, tantes vegades com vulguem i sense esforç.”

Berio (1993, pàg. 126)

### 3.3. L'obra de Jürgen Habermas: l'espai públic

El membre més destacat de l'anomenada *segona generació de l'escola de Frankfurt* és el filòsof i sociòleg Jürgen Habermas. Col·laborador en els anys cinquanta amb els fundadors de l'escola, a partir dels seixanta, Habermas ha desenvolupat una obra multidisciplinària de dimensions i d'interès enormes, i en determinats aspectes s'ha allunyat força dels plantejaments dels membres de la primera generació (particularment de Horkheimer, Adorno i Marcuse). De fet, se'l considera un dels intel·lectuals més influents de la segona meitat del segle XX i del principi del XXI, tenint present que encara en els nostres dies continua publicant i intervenint en els debats públics com la construcció d'Europa, la immigració o l'era postnacional, entre d'altres. També ha destacat per les seves aportacions a l'estudi dels problemes de legitimació dels estats capitalistes avançats i per situar en el centre de la seva reflexió la rellevància de la ciència i la tècnica en les societats contemporànies, tot i que la seva gran aportació al coneixement de les ciències socials la farà a partir de la seva teoria de l'acció comunicativa.



Jürgen Habermas

Autor central en les ciències socials en l'actualitat. Ha fet aportacions en l'àmbit comunicatiu, amb els seus estudis sobre la teoria de l'acció comunicativa. També ha elaborat estudis sobre l'opinió pública, la teoria del dret, la democràcia o el multiculturalisme. És un autor que, portant i tot la seva teoria a la pràctica, no defuig el diàleg i la crítica amb la resta de pensadors. Són molt interessants, per exemple, els seus debats amb altres autors com Rorty o Rawls.

Malauradament resulta impossible en el context d'aquesta obra fer una reflexió global de la producció habermasiana, i en aquest sentit ens veiem obligats a centrar-nos en un aspecte concret, però de gran rellevància, de la seva obra. Ens referim a la seva formulació de l'esfera pública, atès que tracta de la transformació dels processos comunicatius i que, per altra banda, ha tingut un enorme ressò acadèmic. Com no podia ser altrament, també ens referim a la seva teoria de l'acció comunicativa.

La noció d'**esfera pública** va ser exposada per Habermas en un llibre titulat *La transformació estructural de l'esfera pública*, publicat inicialment en alemany l'any 1962. La seva primera traducció a l'anglès no es féu sorprenentment fins al 1989, any a partir del qual assolí una gran difusió, sobretot entre l'hegemònica comunitat acadèmica angloparlant. Paradoxalment, aquesta difusió tardana s'ha vist beneficiada per un altre factor: l'expansió de les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC), i molt concretament d'Internet, durant la dècada dels noranta no ha fet més que incrementar l'interès per la noció d'*esfera pública*, atès que no pocs autors han vist en la xarxa la possibilitat de recuperar una esfera pública virtual de debat lliure en condicions d'igualtat.

Segons Habermas, durant la primera època de l'Anglaterra burgesa (segle XVIII), i paral·lelament al creixement d'una cultura urbana potent, tingué lloc el desenvolupament d'un nou àmbit de la vida pública format pels teatres, els museus, els cafès, les òperes i també un creixement de les infraestructures de comunicació social (editorials, biblioteques), que possibilitaren un augment de la formació cultural de la societat. Tot plegat donà lloc a l'aparició de grups de discussió pública i de debat sobre els afers polítics que se situaren entre l'esfera privada (íntima) i l'esfera estatal. En aquesta esfera pública, els participants s'autorepresentaven com els posseïdors de l'opinió pública. Tot plegat va afavorir un increment de les relacions socials. Per descomptat que aquesta esfera pública estava socialment connotada. És a dir, estava restringida a tots aquells burgesos que tenien accés a la "tecnologia" de l'època (novel·les, revistes, diaris, etc.) i que estaven predisposats a debatre públicament de manera raonada. Certament, si bé aquests debats no influenciaven directament les votacions en el Parlament, sí que van contribuir a establir l'argument que tota democràcia representativa sana havia de respectar el principi del dissens.

Neil Postman, crític, escriptor, pedagog i teòric del món de la comunicació, ens proporciona en el seu llibre d'èxit *Divertim-nos fins a morir. El discurs públic a l'era del show-business* (publicat en anglès el 1985 i traduït al català el 1990), un cas concret del que podríem entendre per *esfera pública*, de debat públic i obert entre dos oradors. Val a dir que Postman no es refereix a l'Anglaterra del segle XVIII, sinó als Estats Units del XIX. Tanmateix, pensem que el cas descrit s'adiu prou bé amb els plantejaments d'Habermas suara esmentats. Vegem-lo:

"El 21 d'agost de 1858 va tenir lloc a Ottawa, Illinois, el primer dels set famosos debats entre Abraham Lincoln i Stephen A. Douglas. L'acord era que Douglas parlaria primer, durant una hora; Lincoln tindria una hora i mitja per respondre i Douglas mitja hora per refutar la resposta de Lincoln. Aquest debat era força més curt que els que els dos homes estaven acostumats a mantenir. De fet, se les havien hagut abans diverses vegades, i totes les seves trobades havien estat molt més llargues i més esgotadores. Per exemple, el 16 d'octubre de 1854 a Peoria, Illinois, Douglas va fer un discurs de tres hores al qual, per acord, Lincoln havia de respondre. Quan va ser el seu torn, Lincoln va recordar al públic que ja eren les 5 de la tarda, que ell probablement necessitaria tant de temps com Douglas i que Douglas encara tenia torn de resposta. Per tant, va proposar que el públic anés a casa, sopés, i tornés descansat per escoltar quatre hores més de discursos. El públic hi va estar d'acord i les coses van procedir segons Lincoln havia assenyalat."

Postman (1990, pàg. 61)

## A continuació el mateix Postman reflexiona sobre aquest cas:

“Quina mena de públic era aquest? Qui era aquesta gent que podia acordar alegrement escoltar set hores d’oratoría? Cal notar, per cert, que Lincoln i Douglas no eren candidats a la presidència; en el moment de la seva trobada a Peoria no eren ni tan sols candidats al Senat dels Estats Units. Però al seu públic no li preocupava gaire el seu estatus oficial. Aquesta gent considerava essencials aquests esdeveniments per a la seva educació política; els veïen com una part integral de les seves vides socials i estaven bastant acostumats a llargues actuacions d’oratoría. Normalment, a les fires comarcals o estatals, els programes incloïen molts oradors, a la majoria dels quals es donaven tres hores per als seus arguments. I com que es preferien que els oradors rebessin una resposta, als seus oponents se’ls assignava el mateix temps.”

Postman (1990, pàg. 61-62)

Postman afegeix finalment que els oradors no sempre eren homes, sinó que també les dones parlaven en aquests actes. Segons Habermas, un conjunt de drets liberal-burgesos garantien el funcionament de les diverses esferes i de les seves institucions i les feien possibles:

- a) Un conjunt de drets bàsics es referien al públic implicat en el debat: llibertat d’opinió i de paraula, llibertat de premsa, llibertat de reunió i d’associació. També garantien la funció política dels ciutadans individuals en l’esfera pública (dret de petició, igualtat de vot, etc.).
- b) Un segon conjunt de drets bàsics es referien a la condició dels individus en tant que éssers humans lliures, i que responien a l’esfera íntima de la família patriarcal conjugal (llibertat individual, inviolabilitat de la llar, etc.).
- c) Finalment, el tercer grup de drets bàsics es referien a les transaccions entre propietaris en l’esfera de la societat civil (igualtat davant de la llei, protecció de la propietat privada, etc.).

En definitiva, aquests drets bàsics garantien:

- Les esferes pública i la privada (que incloïa l’íntima).
- Les institucions i els instruments de l’esfera pública (la premsa, els partits), d’una banda, i el fonament de l’autonomia privada (la família i la propietat), de l’altra.
- Per acabar, les funcions de les persones individuals, tant les funcions polítiques –com a ciutadans– i les econòmiques –com a propietaris de béns i com a éssers humans que es comuniquen (inviolabilitat de la correspondència).

Habermas conclou que aquesta esfera pública burgesa esdevingué un àmbit de debat informat, públic i raonat per a la consolidació del qual era clau l’emergència d’un mercat de premsa comercial lliure. Malgrat les restriccions ja esmentades, aquesta esfera era oberta a un gran nombre d’individus, i en el seu

interior es discutien racionalment els diferents arguments i punts de vista i se sotmetia les polítiques dels governs a un escrutini crític sistemàtic.

Això no obstant, la situació començà a canviar arran la fi de l'era liberal, que Habermas situa vers el 1870. A partir de llavors, l'esfera pública fou dominada per un estat cada cop més fort o expansiu i la premsa va perdre la seva independència per passar a representar determinats interessos econòmics. Això implicà la fi de l'anomenat *periodisme literari*, caracteritzat per ser un ofici gairebé artesà en l'edició i molt centrat en l'expressió d'idees i de raonaments en la redacció. Per contra, ara la premsa passava de ser una part de l'esfera pública en què es debatia de manera raonada a afavorir el seu procés de refeudalització com a conseqüència dels processos de fusió i de sorgiment de conglomerats i monopolis estatals, industrials i mediàtics. Aparegué un nou tipus de periodista supeditat als interessos econòmics del propietari del mitjà on treballava. La lluita pel lideratge polític amb l'ús de la raó va deixar lloc a la imposició d'un consens ideològic a partir de mecanismes de manipulació econòmica i política. En definitiva, en aquest nou escenari, els mitjans de comunicació de massa es convertiren en manipuladors de l'opinió pública, i convertiren el públic en ciutadans passius i en consumidors.

Per a Habermas, el declivi de l'esfera pública està íntimament relacionat amb el triomf de la racionalitat instrumental, concepte que trobem en una de les seves obres importants, *La teoria de l'acció comunicativa* (1981). Revisant i reelaborant les aportacions de Weber, Habermas amplia el concepte de *racionalitat* al de *racionalitat comunicativa*. La tradició del pensament social havia equiparat gairebé sempre el concepte de *racionalitat* amb una racionalitat de tipus instrumental, la qual opera d'acord amb els principis de diner i poder, recompensa i càstig. Quan aquest tipus de racionalitat envaeix la vida quotidiana es produeix la crisi de l'esfera pública. Per contra, la **racionalitat comunicativa** pressuposa un procés d'interacció de com a mínim dos individus capaços de parlar i actuar que coordinen les seves accions per tal d'assolir un objectiu o arribar a un acord.

Fins al moment els estudis socials d'elaboració de la teoria de l'acció comunicativa s'havien basat en l'estudi de la racionalitat instrumental. Els subjectes actuaven amb els mitjans més adequats per a aconseguir els seus fins. Dins d'aquesta racionalitat hi ha les propostes de Weber, els plantejaments crítics d'Adorno o Horkheimer o, de manera més recent, les teories individualistes de l'elecció racional. Altres plantejaments teòrics com el funcionalisme o l'estructuralisme, encara que no concedien un paper central a l'actor social, també tenien una racionalitat inherent de tipus instrumental.

Una de les idees centrals dins de la seva teoria de l'acció comunicativa i la racionalitat comunicativa és l'anomenat **gir lingüístic**, que possibilita passar d'una teoria basada en el subjecte cognoscent individual a una altra que dona més importància a les interaccions que es donen entre les persones participants en una conversa.



Dins de l'estudi de la racionalitat comunicativa es poden distingir diferents tipus d'accions que mouen els actors socials: la mateixa acció comunicativa, l'acció teleològica i la seva variant estratègica, l'acció normativa i l'acció dramàtica. Tots aquests tipus d'accions són portats a terme per les persones, però, per sobre de totes les altres, els actors socials interactuen per discutir una cosa a partir de pretensions de validesa i/o per posar-se d'acord per buscar un consens amb argumentacions sobre algun aspecte dins dels mons objectiu (el de la ciència i les idees científiques), subjectiu o social (el de les normes i convencions culturals).

A tall de conclusió, podem dir que Habermas no té una visió tan pessimista com l'escola de Frankfurt, ja que encara que vegi l'opinió pública com un espai que va essent colonitzat per una racionalitat instrumental, encara es conserven espais dins del que ell anomena **món de la vida** en els quals les persones actuen, contraposen i intenten contrarestar els intents de colonització instrumental.

#### La reinterpretació de Schütz

Schütz aplica a l'acció el concepte de *significat* de Husserl i reformula en termes fenomenològics la sociologia comprensiva. D'aquí resulta una sociologia fenomenològica que dona un gran paper a la consciència. La interpretació de l'acció social que proposava la sociologia comprensiva weberiana es concreta en la sociologia fenomenològica en la interpretació de les vivències conscients de l'actor. Schütz pren també de Husserl el concepte de *món de la vida* i el transforma en categoria sociològica. El considera com un rerefons d'autoevidències i conviccions inqüestionables que els actors socials utilitzen en els processos d'interacció, que donen significat, que n'interpreten els sentits.

Per a Husserl, el món de la vida se'ns mostra com un saber prereflexiu de certesa aproblemàtica, com a saber holístic de fons en què conviccions de diferent signe (descriptives, normatives o expressives) s'integren les unes amb les altres i constitueixen el món de la vida amb les seves coordenades espaciotemporals. Aquesta constitució té lloc com un tot abastador que no és objectivat ni objectivable. El món de la vida només s'obrirà des de la perspectiva interna de la subjectivitat centrada en cadascú. Segons Habermas, el món de la vida està estructurat a partir d'elements culturals, socials i de la personalitat que conformen els saber de les persones, però també és un concepte molt més dinàmic.

El llenguatge i la cultura, per exemple, són elements constitutius d'aquest món de la vida. Això proveeix els participants d'un cabal de coneixements aproblemàtics; és a dir, de conviccions de fons que ells suposen garantides i que no s'han de qüestionar contínuament. Es tracta d'un component de confiança bàsica que tenen les persones quan interactuen. Però per a Habermas, el món de la vida és també un lloc en què els subjectes surten a trobar-se, es plantegen els seus enunciats, reflexions o argumentacions, i poden arribar a modificar, criticar o finalment acordar nous plantejaments sobre aquests tipus de sabers ja establerts. En aquests espais no colonitzats encara per les dinàmiques del poder o del diner, els participants en una conversa poden definir espais en els quals a partir dels seus arguments i experiències poden problematitzar diferents situacions.

Habermas s'ha caracteritzat, en definitiva, per una decidida aposta per fer reviure l'esfera pública, reformar els procediments democràtics i implicar-hi els

#### Lectura recomanada

Per a una crítica del concepte *món de la vida* a Husserl a partir d'Habermas es pot veure:

**J. Habermas** (1996). "Edmund Husserl sobre mundo de la vida, filosofía y ciencia". A: *Textos y contextos*. Barcelona, 1991.

grups i associacions de base. En l'àmbit de la comunicació, considera que els mitjans de comunicació de massa que estan sotmesos als criteris comercials no ofereixen un marc per a la discussió democràtica. Contràriament, deixa oberta la porta perquè els mitjans públics (televisió, ràdio) i també Internet eventualment puguin oferir possibilitats per desenvolupar un diàleg i una discussió obertes.

Per descomptat que Habermas ha rebut un gran nombre de crítiques, les quals, això no obstant, no impedeixen que sigui reconegut com un dels intel·lectuals més rellevants del món actual:

**a)** Una primera crítica, basada en les aportacions de diferents estudis històrics recents, se centra en la idealització que fa Habermas de l'etapa de l'esfera pública burgesa. Per tant, s'hauria de matisar l'auge o la importància d'aquells centres de debat públic al segle XVIII i principi del XIX.

**b)** Una altra crítica que se li ha fet es refereix al suposat control o manipulació dels mitjans de comunicació de massa per part dels governs i dels grups del poder econòmic. Culpabilitzar els mitjans de comunicació de massa, es diu, és un posicionament conservador que a més a més no té en compte que cada cop més els polítics i els diferents líders socials troben la seva actuació més controlada per la pressió i el control dels mitjans.

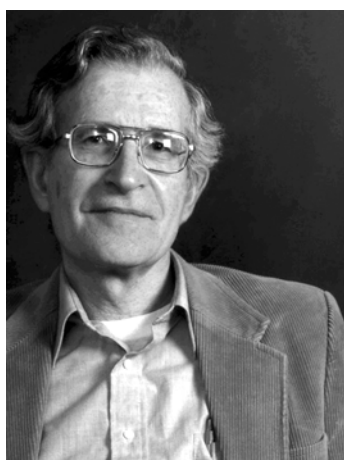
**c)** Una tercera observació se li ha formulat des del feminisme teòric, que denuncia el nul rol que la dona exerceix en la seva obra.

**d)** Per acabar, hi ha una crítica més de fons segons la qual l'obra d'Habermas participa d'un cert determinisme biològic. El fet que dues o més persones usuàries de llenguatge intersubjectiu (l'ús quotidià del qual pressuposa la seva emancipació) no ens informa de per què cerquen amb les seves accions la llibertat i no un altre objectiu.

Aquesta crítiques no són un desmentiment de les aportacions de l'autor alemany. De fet, es tracta d'un pensador que treballa intensament dins del debat intel·lectual continu: per exemple, moltes de les crítiques plantejades han estat àmpliament contestades pel mateix Habermas, i en altres casos les ha reconegut i les ha intentat incorporar dins de la seva construcció teòrica. Això és força estrany en el món intel·lectual i palesa la solidesa de les teories habermasianes, que no se'n ressenten, sinó que es van enfortint, ja que hi ha una progressiva incorporació dels punts més febles de la seva teoria. Generalment no són crítiques que vagin contra "la línia de flotació" del seu pensament.

## 4. Noam Chomsky: la fabricació del consentiment

Noam Chomsky denuncia l'anomenat *model propaganda*, que és com caracteritza la situació dels mitjans de comunicació de massa als Estats Units. Les seves tesis han tingut una gran acollida en determinats cercles intel·lectuals, tant als Estats Units com a Europa i a la resta del món. Això no obstant, tampoc en aquest cas no s'ha escapat de les crítiques. A continuació presentem les idees bàsiques del seu model.



Noam Chomsky

Professor del prestigiós Institut Tecnològic de Massachussets (MIT), Noam Chomsky és un reputat lingüista que també ha portat a terme una enorme tasca de crítica als mitjans de comunicació nord-americans, als quals acusa sense embuts de seguir "com lloros" la propaganda del Govern, sobretot en tot allò referent a la política exterior i de defensa –i després de l'11-S també en la política interior per guanyar l'anomenada "guerra al terror".

Noam Chomsky (1988a) ha fet servir l'expressió *fabricació del consentiment*\* per a definir el paper dels intel·lectuals com a agents d'ideologia i fabricants d'opinió en les societats d'Occident. Aquest autor ha qualificat l'actitud de gran part dels intel·lectuals nord-americans pròpia del "gos guardià" del poder establert.

\* En anglès, *manufacturing of consent*.

Chomsky critica les concepcions de Lippmann o R. Niebuhr, que parlen d'una *democràcia progressista* en la qual hi ha una classe especialitzada que "té l'obligació moral de conduir el ramat deconcertat":

"La gente es simplemente demasiado estúpida para comprender las cosas [...]. Hay que domesticar al rebaño desconcertado, y no dejarle que brame y pisotee y destruya las cosas, lo cual viene a encerrar la misma lógica que dice que sería incorrecto dejar que un niño de tres años cruzara solo la calle."

El terme **fabricació del consentiment** va ser encunyat pel periodista i analista polític Walter Lippmann després de la Primera Guerra Mundial (1921) per a definir la manipulació de la consciència pública i, per tant, de control de la població, per mecanismes no violents. Lippmann va parlar de "revolució en l'art de la democràcia", que consisteix a generar en la població l'acceptació d'una cosa inicialment no desitjada mitjançant noves tècniques de propaganda.

### Lectura recomanada

N Chomsky; I. Ramonet (1995). *Cómo nos venden la moto*. Barcelona: Icaria.

L'anàlisi de Chomsky sobre els mitjans de comunicació de massa es fa des de la perspectiva de l'economia política. En aquest sentit, considera que els mitjans de comunicació de massa serveixen per a mobilitzar el suport per als interessos particulars que dominen l'estat i l'empresa privada. Des d'aquest punt de vista, no hi ha cap diferència essencial entre els mitjans informatius de països democràtics i els que hi ha en els països autoritaris.

#### Lectura recomanada


N. Chomsky; E.S. Herman (1990). *Los guardianes de la libertad: propaganda, desinformación y consenso en los medios de comunicación de masas*. Barcelona: Crítica.

I això és així perquè en el model americà aquella part dels mitjans de comunicació de massa que pot arribar a una audiència substancial, els anomenats *mainstream media*, són grans empreses integrades en corporacions encara més grans. Aquestes empreses, com qualsevol altra, venen un producte a un comprador: el seu mercat són els anunciants i el producte és l'audiència, particularment aquella amb més recursos, que és la més valorada pels anunciants. Ras i curt, les de comunicació –sobretot les més grans i rellevants– són empreses que venen audiències privilegiades a altres empreses. No és d'estranyar, doncs, que l'enfocament que adopten sigui el que s'adiu amb les perspectives i interessos propis, i també amb els dels compradors i del producte.

En el cas nord-americà, sosté Chomsky, hi ha un consens entre les grans oligarquies públiques i privades entorn d'un determinat nombre de valors i principis que es presenten com a compartits. La conformitat respecte a aquest consens és el camí més fàcil, i la via cap al privilegi i el prestigi. La dissidència comporta costos personals que poden arribar a ser severos, fins i tot en una societat que no té mitjans de control com els escamots d'execució, les presons psiquiàtriques o els camps d'extermini. No els en calen! La mateixa estructura dels mitjans de comunicació està dissenyada per a induir a la conformitat amb la doctrina dominant. En una falca de tres minuts entre anuncis comercials, o en set-centes paraules, és impossible presentar reflexions innovadores o conclusions sorprenents amb la profunditat, les evidències i els arguments necessaris per a aconseguir un mínim de credibilitat.

El sistema natural d'empresa mediàtica en la democràcia capitalista és la corporació oligopòlica, la qual arriba a la seva màxima expressió en països com els Estats Units, on la concentració mediàtica és molt alta, on la televisió i la ràdio públiques tenen un abast limitat, i on els defensors d'un model comunicacional democràtic radical només ocupen els marges, en forma de fenòmens com les ràdios comunitàries que tenen el suport dels oients, la premsa alternativa i determinada premsa local. Això no obstant, aquestes iniciatives sovint tenen un important impacte social, cultural i polític i col·laboren en gran manera en la revitalització de les comunitats i barris. Segons Chomsky, el model americà es completa amb el progressiu arraconament dels sindicats i les organitzacions populars que amenacen el poder privat, amb un sistema electoral que cada cop més és un simple exercici de relacions públiques i, finalment,

amb la desaparició de les polítiques de benestar que també amenaçaven les prerogatives dels privilegiats.

A parer de Chomsky, hi ha cinc filtres principals en la construcció de les notícies: 

- 1) Les empreses mediàtiques dominants, que són de grans dimensions, amb una elevada concentració de la propietat i estan orientades a l'obtenció de beneficis.
- 2) La publicitat, com a font primària d'ingressos.
- 3) La submissió o la presumpció de veracitat de la informació proporcionada pels governs, les empreses i els "experts" subvencionats pels dos anteriors.
- 4) El càstig\*, com a recurs per a disciplinar els mitjans de comunicació de massa.
- 5) L'anticomunisme, com a religió nacional i com a mecanisme de control.

\* En anglès, *flak*.

Les crítiques que s'han fet a Chomsky i els seus col·laboradors són múltiples:

a) Una primera crítica considera que Chomsky no té en compte aquells casos en els quals els mitjans de comunicació de massa no han seguit les tesis dels governs i les grans corporacions privades i que, en conseqüència, han ofert uns punts de vista o una opinió contrària o, si més no, alternativa, i s'han desmarcat de les fonts oficials. Per exemple, ara fa uns quants anys, arran de l'afer Iran-Contra, impulsat per l'Administració Reagan, la premsa va ser totalment contrària a la línia informativa oficial. Molt més recentment, les guerres a l'Afganistan i l'Iraq han tornat a demostrar que els grans mitjans de comunicació de massa, si més no en part, no segueixen les fonts oficials. Tal vegada l'exemple més obvi que se'ns acut és l'enfrontament sense precedents entre el Govern de Tony Blair i la BBC (però està clar que això no s'ha donat als Estats Units, tret de casos individuals). D'altra banda, com també demostren els estudis sobre les audiències, sovint un percentatge relativament elevat de consumidors d'un determinat mitjà informatiu connotat ideològicament no comparteixen la mateixa opció ideològica, de manera que són capaços de discernir clarament entre la informació i l'opinió que aquest mitjà els ofereix. Els crítics atribueixen que Chomsky no prengui seriosament aquests casos de fracàs de la manipulació al fet que això li desmunta la visió del món segons la qual l'"enemic" és plenament identificable i malintencionat i el "poble", per contra, és noble i benintencionat.

b) Una segona crítica es refereix a les fonts que emprava Chomsky. Concretament, es considera que el ventall de mitjans informatius a partir dels quals elabora les seves recerques és força restringit, de manera que sovint cau en una reiteració en les crítiques a uns mitjans concrets –naturalment tots ells molt

importants-, però que després generalitza les afirmacions al conjunt dels mitjans de comunicació.

c) Finalment, es considera que Chomsky no té en compte que molt abans de l'arribada de les grans corporacions públiques i privades de la societat capitalista sempre hi ha hagut una part de la societat que no vol saber, sinó que, per contra, vol ser distreta i divertir-se fins a morir (Postman, 1985), de manera que fenòmens com el *show business* o l'*infotainment* no fan més que adaptar-se a unes preferències preexistents (que després aquesta mateixa oferta explota i reforça, òbviament).

## 5. Noelle-Newmann: l'espiral del silenci

Alguns dels grans clàssics del pensament polític i social com Aristòtil, Locke, Hume, Rousseau, Goethe, James Madison, Tocqueville o Stuart Mill han considerat l'opinió pública com una força tangible capaç de controlar les decisions dels individus. Locke, per exemple, recollia l'existència de tres formes de llei: la divina, la civil i l'opinió. Segons el seu parer, la llei de l'opinió era l'única que realment obeïen i acceptaven les persones. En la segona meitat del segle XX, la comunicòloga Elisabeth Noelle-Neumann repregué aquesta qüestió i va elaborar una teoria que ha tingut un profund impacte en els estudis de comunicació i ha donat lloc a debats força intensos. Ens referim a l'anomenada *teoria de l'espiral del silenci* (Noelle-Neumann, 1974, 1981, 1984 i 1991).



E. Noelle-Newman

Sintèticament, la tesi central de la **teoria de l'espiral del silenci** és que la percepció que un individu té de la distribució de l'opinió pública respecte d'una qüestió (per exemple, l'avortament) influeix en la seva voluntat o disponibilitat d'expressar públicament la seva pròpia opinió.

### Lectura recomanada

**E. Noelle-Neumann** (1980). *The Spiral of Silence*. The University of Chicago Press.  
Hi ha versió en espanyol:  
**E. Noelle-Neumann** (1995). *La espiral del silencio*. Barcelona: Paidós.

### El model de l'espiral del silenci

Els mitjans de comunicació social no reflecteixen de manera passiva una opinió pública preexistent, sinó que en són actius conformadors. La influència que exerceixen els mitjans de comunicació de massa –especialment la televisió– de manera subtil, indirecta i acumulativa pot arribar a configurar un clima d'opinió (un conjunt de punts de vista, actituds afectives, judicis de valor i línies de conducta que els ciutadans es veuen forçats a compartir per no sentir-se socialment marginats). Noelle-Neumann afirma que per a determinar l'espai públic, els climes d'opinió i els corrents d'opinió no són només importants els mitjans de comunicació social, sinó, sobretot, la mateixa percepció que el públic té de l'ambient social.

Noelle-Neumann considera que molts individus opten per no expressar els seus parers –callar o romandre silenciosos– si perceben que la seva opinió és minoritària en el seu entorn. Aquest capteniment és motivat per la por a l'aïllament social que es podria derivar d'expressar una opinió clarament minoritària. Un aïllament que, val a dir, pot assumir moltes formes: des de la simple conyeta, passant pel menysteniment o ser ridiculitzat fins a, en situacions més dures, la marginació, el buit, l'insult o l'expulsió (geogràfica o física) del grup.

Noelle-Neumann defineix l'**opinió pública** com les opinions sobre afers controvertits sobre els quals un ciutadà es pot expressar en públic sense témer caure en l'aïllament.

Segons Noelle-Neumann, la por a aquest aïllament social fa que els individus portin a terme un sondeig permanent del clima de l'opinió pública, tant en la

situació del mateix moment com també de les perspectives de la distribució futura d'aquesta opinió. D'aquesta manera, considera que els éssers humans desenvolupem un sisè sentit, un "òrgan quasi estadístic" que actua com una antena que permet fer-se una idea dels canvis (positius o negatius) i les tendències (auge o crisi d'un tema) de l'opinió pública. Enfront els comentaris irònics que ha provocat aquesta darrera consideració, Noelle-Neumann replica que el cost o l'esforç que comporta portar a terme aquest sondeig o rastreig permanent és molt inferior als riscos que implicaria caure en l'aïllament abans esmentat. De fet, aquesta autora reforça els seus arguments sobre la base de l'experiència acumulada durant més de trenta anys de sondejos i enquestes desenvolupats des de l>Allensbach Institute, un dels principals centres de recerca dedicats a aquestes activitats d'Alemanya (equivalent a l'Institut Gallup).

Noelle-Neumann considera que la por a l'aïllament és en alguns casos tan forta que porta fins i tot aquells que tenen una opinió minoritària, si més no a una part d'ells, a optar per expressar públicament conformitat amb l'opinió majoritària.

#### La por a l'aïllament

El psicòleg Salomon Asch ha constatat experimentalment la segona possibilitat en la seva recerca sobre la **conformitat** (1951 i 1956). Asch va repetir en múltiples ocasions l'experiment següent: aplegava un conjunt de persones, totes les quals, tret d'una, estaven conxorrades i els demanava que assenyalessin quina de les línies A, B i C del gràfic del marge era igual de llarga que la línia X.

Tots els conxorrats escollien la línia B, mentre que el membre restant, òbviament, triava la línia A. Tanmateix, davant la insistència sense fissures del grup conxorrat que la solució correcta era la B, Asch va constatar que en no pocs casos l'individu no conxorrat acabava conformant-se amb la solució B, malgrat l'evidència. També va subratllar dues altres conclusions: primer, que en gairebé tots els casos, l'individu no conxorrat patia una forta ansietat, tant si finalment es conformava com si no. Segon, que si només un dels conxorrats reconeixia finalment el seu error i s'arreglerava amb l'individu "dissident", llavors aquest en la majoria de casos es mantenia ferm en la seva tria fins al final.

D'altra banda, Noelle-Neumann constata a l'altre extrem l'existència d'un nucli d'**irreductibles** o **nuclis durs**\* que per diverses raons (no tenir vergonya, alta autoestima o confiança en un mateix, no tenir res a perdre...) es mostren fermes en les seves opinions, malgrat que aquestes siguin clarament minoritàries. De fet, com a conseqüència d'un altre experiment portat a terme des del mateix Allensbach Institute, s'arribà a un seguit de conclusions prou interessants. Aquest experiment consistia essencialment a presentar una situació hipotètica: es preguntava als enquestats quina seria la seva acció en el cas que haguessin de fer un viatge de cinc hores en avió (o en tren), i el viatger del costat comencés a parlar-los d'un tema d'actualitat polèmic, per exemple, l'avortament o la immigració. Concretament se'ls preguntava si entrarien en el debat i hi dirien la seva o si optarien pel silenci. De les successives repeticions d'aquest experiment, es derivaren les conclusions següents:

a) La conclusió més important és que aquells que comparteixen la posició majoritària estan més predisposats a expressar-la que aquells que es mostren d'acord amb la minoritària. Amb paraules de Noelle-Naumann, "sentir-se en harmonia amb l'esperit del moment afluixa la llengua".

A \_\_\_\_\_  
 B \_\_\_\_\_  
 C \_\_\_\_\_  
 X \_\_\_\_\_

\* En anglès, *hard cores*.



**b)** Si la percepció que l'enquestat té de l'actual clima d'opinió sobre un tema no es correspon amb la seva predicció per al futur, la predisposició per a parlar dependrà més de la tendència futura.

**c)** Els individus estan més predisposats a parlar amb aquells amb qui coincideixen que amb aquells de qui discrepen. Quan es tem l'aïllament, els amics es prefereixen als adversaris.

**d)** Una baixa autoestima afavoreix el silenci de l'individu.

**e)** Als mascles, adults joves i persones de classe mitjana o alta, els és més fàcil parlar, expressar-se.

**e)** Les lleis vigents encoratgen els individus a expressar la seva opinió quan es perceben en minoria.

**f)** Diferents sectors varien en la seva predisposició per a defensar les seves conviccions.

Noelle-Neumann considera que en l'espiral del silenci, els mitjans de comunicació i, molt concretament, la televisió, hi tenen un paper clau. Afirma que la televisió accelera el silenci de les minories: amb altres paraules, el fet que les opinions minoritàries no trobin expressió en la televisió no fa més que incrementar el seu silenci dins la lògica de l'espiral. Com menys se'n parla, menys surt, i així indefinidament.

La conseqüència és que la televisió no ens diu només què hem de pensar respecte de A o B, sinó que ens dóna una visió construïda sobre què pensa la resta de la societat. Cal tenir present a més a més que, atès que el que realment importa és accedir a la televisió per a existir, la temptació del recurs a l'escàndol (criminal, sexual, financer, etc.) és un reclam molt més fort per a la televisió que qualsevol reivindicació pacífica d'un ciutadà mitjà anònim (o grup de ciutadans). La rellevància mediàtica dels escàndols programa el sisè sentit humà del qual parlàvem abans.

En definitiva, la televisió no transmet només l'opinió pública, sinó que crea l'opinió pública. Hi ha, doncs, una percepció pessimista sobre el rol intrusiu de la televisió en el procés democràtic.

Les crítiques o observacions a les teories de Noelle-Neumann han donat lloc a importants i interessants debats acadèmics:

**1)** En primer lloc, s'acusa l'autora alemanya de participar d'una concepció molt pessimista sobre l'home en les societats avançades de règim democràtic. No és cert que sempre els individus es moguin per la por o pel neguit de quedar-se aïllats.

2) Alguns autors consideren que Noelle-Newman participa d'una concepció elitista, ja que considera que els ciutadans estan mal preparats i mal disposats per a exercir els seus deures i els seus drets, propis d'una societat democràtica. L'opinió pública –creu Noelle-Newman– està creada des de dalt, formada per les elits que controlen el flux de la informació.

3) La crítica principal que se li ha fet rau en el fet que contràriament al que ella formula, difícilment els ciutadans consideren que la seva opinió, el seu parer, és el minoritari dins el conjunt de la societat. Dit d'una altra manera, molts ciutadans pensen que el que ells pensen, ho comparteix la majoria. Això dóna lloc a actituds com l'arrogància o fer volar coloms. L'actitud arrogant és pròpia d'aquells ciutadans que, pel fet de ser majoritaris en un moment determinat, pensen que tothom pensa el mateix. No hi ha, doncs, cap respecte per les minories ni per la constatació que hi ha ciutadans que pensen de manera diferent, alternativa o contrària. Pel que fa als qui fan volar coloms o són somiatruïtes\*, el seu voluntarisme els impedeix tocar de peus a terra i constatar que són una minoria. Però el que és realment rellevant és que com que ni l'un ni l'altre s'autoperceben minoritaris, difícilment optaran pel silenci, ans faran el màxim de "soroll".

\* En anglès, *wishful thinking*.

4) Una altra crítica que se li ha fet és la seva menysvaloració dels irreductibles; és a dir, d'aquells que no tenen por de quedar aïllats, amb totes les conseqüències i riscos que això comporta. Val a dir que si bé en els seus primers treballs hi havia una mica d'això, atès que considerava que la major part dels ciutadans són conformistes en un grau més gran o més petit, i que els irreductibles eren gent que no tenien res a perdre, en les seves obres sembla haver modificat aquesta visió. De fet, considera que els irreductibles són motor del canvi polític, atès que són els que per la seva actuació poden afavorir el canvi de majories –que, al seu torn, donarà òbviament lloc a l'aparició d'uns altres irreductibles.

## Activitat

Responen raonadament aquestes preguntes:

- a) El nostre hipotètic sisè sentit, és millor per a copsar l'estat actual de l'opinió pública o per a preveure la futura opinió pública? Per què?
- b) D'acord amb el test de l'avió, sota quines circumstàncies penseu que una persona restarà callada respecte d'una qüestió problemàtica?
- c) Us heu trobat mai formant part d'una minoria irreductible?

## Bibliografia

Busquet, J. (1988). *El sublim i el vulgar. Els intel·lectuals i la cultura de masses*. Barcelona: Proa.

Saperas, E. (1992). *Introducció a les teories de la comunicació*. Barcelona: Pòrtic.

Wolf, M. (1987). *La investigación de la comunicación de masas. Críticas y perspectivas*. Barcelona: Paidós.

